

УДК 331.108

Особливості ефективності саморегуляції у здійсненні та реалізації соціальної політики в країні

Коваль Н.О.

кандидат економічних наук,
доцент кафедри фінансів
Вінницького національного технічного університету

У статті розглянуті актуальні проблеми оцінювання ефективності соціальної політики, представлена специфіка механізму об'єктивної соціальної саморегуляції. Представлені основні напрями підвищення соціальних стандартів життя. Наведені пріоритетні напрями соціальної політики на основі проаналізованих системних деформацій у країні.

Ключові слова: стандарти життя, соціальна політика, саморегуляція, соціальний потенціал, соціальні деформації.

Коваль Н.О. ОСОБЕННОСТИ ЭФФЕКТИВНОСТИ САМОРЕГУЛЯЦИИ В ОСУЩЕСТВЛЕНИИ И РЕАЛИЗАЦИИ СОЦИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ В СТРАНЕ

В статье рассмотрены актуальные проблемы оценки эффективности социальной политики, представлена специфика механизма объективной социальной саморегуляции. Представлены основные направления повышения социальных стандартов жизни. Приведены приоритетные направления социальной политики на основе проанализированных системных деформаций в стране.

Ключевые слова: стандарты жизни, социальная политика, саморегуляция, социальный потенциал, социальные деформации.

Koval' N.O. FEATURES EFFICIENCY SELF-REGULATION IN THE EXERCISE AND IMPLEMENTATION OF SOCIAL POLICY IN THE COUNTRY

In the article the actual problems of evaluating the effectiveness of social policy, presented specific mechanism of objective social self. The basic directions of improving social standards. A priorities for social policy based on the analyzed system deformities in the country.

Keywords: standard of living, social policy, regulation, social capacity, social strain.

Постановка проблеми у загальному вигляді. В умовах формування ефективної конкурентоспроможної економіки, спрямованої на підвищення економічних та соціальних стандартів життя для кожного громадянина, одним із першочергових завдань є пошук шляхів належного соціального захисту населення. Стрімке розшарування суспільства за матеріальним та соціальним статусами призвело до зростання соціальної напруги, майнової нерівності, розвитку недобросовісної конкуренції й підприємництва.

Рух України шляхом європейської інтеграції має супроводжуватись прогресом у людському розвитку і, відповідно, досягненням визначених ними значно вищих орієнтирів у рівні життя широких верств населення, забезпеченні непрацевдатних членів суспільства, тривалості життя, рівні освіти, культури та духовності, доступності якісних соціальних послуг тощо [1, с. 4].

Низька ефективність діючих соціальних програм зумовлена насамперед їх недостат-

нім фінансуванням та слабкою соціальною спрямованістю бюджетної політики. Навіть незважаючи на збільшення обсягів бюджетного фінансування соціальної сфери останнім часом, ситуація реально не поліпшується. Це підтверджується дослідженням взаємозв'язків показників, що характеризують стан і охорону здоров'я у регіонах України. Соціальний захист не виконує належним чином свої функції, через що практично не зменшується бідність, до якої найбільш схильні сім'ї з дітьми; переважно пільги мають декларативний характер; більша частина соціальних послуг надається на низькому рівні; не забезпечується рівна доступність до якісних соціальних послуг (освітніх, медичних, культурних, житлово-комунальних тощо), особливо для сільських мешканців [2, с. 9].

Механізмом забезпечення належних умов життя та добробуту людей, життєдіяльності суспільства, досягнення соціальної злагоди та цілісності є соціальна політика держави. За відсутності консолідованої національної

стратегії у соціальній політиці, яка б забезпечувала формування гармонійних відносин між різними соціальними прошарками, окремі розрізнені урядові заходи соціальної підтримки виявилися неспроможними кардинально вплинути на подолання вищезазначених негативних тенденцій. Відсутність системного підходу до формування державної соціальної політики, державних соціальних гарантій, сучасного інструментарію вибору пріоритетів соціальної політики та механізмів її реалізації призвела до фрагментарності вирішення нагальних соціальних проблем. Більшість заходів соціальної політики має декларативний характер і у повному обсязі не реалізована.

Дефіцит фінансових ресурсів, який зберігається щодо фінансування соціальної сфери в Україні, накладає суттєві обмеження на реалізацію соціальної політики. З іншого боку, з огляду на обов'язкову інтегрованість соціальної політики у загальну стратегію соціально-економічних перетворень під час її розроблення слід виходити також з наявності ряду загроз, які впливають з сучасного соціально-демографічного становища України.

Серед таких загроз слід назвати погіршення демографічної ситуації і стану генофонду; падіння життєвого рівня значної частини населення, посилення майнового розшарування суспільства та загострення на основі цього соціальної напруженості, розбіжність інтересів різних соціальних груп і низька суспільна підтримка економічної політики держави; зростання розриву між реальною вартістю робочої сили та джерелами її відшкодування; низькій платоспроможний попит населення та рівень споживання; безробіття, зокрема приховане; звуження прошарку населення із середніми доходами; соціальна незахищеність непрацездатних та пенсіонерів; обмеження доступу до системи охорони здоров'я, освіти.

Наявність та гострота визначених загроз свідчить про вкрай низьку ефективність соціальної політики в Україні та залишає відкритими багато питань і проблем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання оцінювання ефективності соціальної політики, соціального захисту, регулювання соціальної сфери розглядаються в працях О. Амоші, Т. Аткінсона, Н. Борецької, М. Волгіна, В. Гейця, О. Грішнєвої, Г. Еспінг-Андерсена, Т. Заславської, Т. Кір'ян, А. Колота, В. Куценко, Е. Лібанової, О. Макарової, Т. Маршалла, В. Новікова, О. Новіко-

вої, У. Садової, Дж. Стигліця, Р. Тітмуса, Є. Холостової, О. Яременка та багатьох інших вітчизняних і зарубіжних учених.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Водночас в економічній літературі недостатньо відображені такі важливі питання, як оцінка та підвищення ефективності соціальної політики на різних рівнях, оптимізація наявного механізму формування та реалізації соціальної політики з урахуванням міжнародних стандартів і сучасних умов.

Формування цілей статті (постановка завдання). Метою статті є дослідження теоретичних питань соціальної діяльності в напрямі розроблення рекомендацій щодо ефективної реалізації соціальної політики в умовах безперервного розвитку економічної системи.

Виклад основного матеріалу дослідження. В сучасних умовах потребують ґрунтовних розробок такі наукові проблеми, як підходи та механізми щодо оцінки соціально-економічної ефективності державних соціальних програм, дослідження впливу соціальних заходів держави на показники розвитку соціальної сфери, зокрема на рівень життя населення, демографічний розвиток, оцінка прямих та побічних наслідків впровадження тих чи інших соціальних програм.

Принцип взаємозв'язку об'єктивної соціальної саморегуляції і цілеспрямованої діяльності у здійсненні соціальної політики означає, що реалізація багатогранних завдань соціальної політики має ґрунтуватися на діалектичній єдності процесів конструктивної саморегуляції соціального розвитку та цілеспрямованої регулятивної діяльності, яка пов'язана зі здійсненням, реалізацією основних засад соціальної політики.

Процеси об'єктивної соціальної саморегуляції в соціально-економічному розвитку пов'язані насамперед з функціонуванням ринкових відносин. Ринок є соціальним по суті й постає як об'єктивний саморегулятор соціально-економічного життя, багатьох процесів, що зумовлюють розвиток соціальної сфери та соціальної політики. Складовими такої саморегуляції, що безпосередньо чи опосередковано впливають на соціальний розвиток, є процеси соціальної мобільності, соціально-демографічні відносини, пов'язані з відтворенням населення, ринок праці, що формується на основі попиту й пропозиції робочої сили, міграційні процеси, орієнтація трудових ресурсів на власні сили, а не на державу, процеси, пов'язані зі створенням

умов для соціального самозахисту людини, самозайнятості населення, саморегулювання структурних елементів фінансової системи соціального страхування тощо. Об'єктивна соціальна саморегуляція формує умови для різноманітних форм самоздійснення людини, передусім у сфері соціально-економічних відносин, сприяє повнішому розкриттю й самореалізації її трудового потенціалу, самовіддачі у трудовому житті на основі життєздатних мотиваційних механізмів продукуючої праці, а також створенню умов для розширення та поглиблення простору соціальної активності, утвердженню нової (позитивної) логіки соціальної динаміки особистості й суспільства.

Однак об'єктивна саморегуляція процесів розвитку суспільства, зокрема його соціальної сфери, містить як конструктивні, творчі, так і руйнівні, деструктивні моменти. Тому будь-яка абсолютизація ролі чинників об'єктивної саморегуляції суспільного розвитку обов'язково пов'язана з недооцінкою свідомої цілеспрямованої діяльності в цій сфері, насамперед активної, зваженої соціальної політики, значення якої в сучасних умовах істотно зростає, оскільки вона має реконструювати, здійснити кардинальну реформу соціальної сфери життєдіяльності суспільства.

Отже, специфіка механізму об'єктивної соціальної саморегуляції полягає в тому, що він не відтворюється автоматично, а реалізується за певних умов, які необхідно встановлювати й підтримувати свідомою цілеспрямованою діяльністю, що передбачає освоєння простору соціального буття соціальної сфери. Така діяльність, спрямована на впорядкованість процесів розвитку соціального буття, соціуму загалом, не лише не звужує механізм процесів об'єктивної соціальної саморегуляції, але й покликана забезпечити їх всебічну, багатогранну реалізацію.

Проаналізувавши практику розвитку процесів соціального буття в сучасному світі, можна дійти висновку, що загалом (принаймні у найбільш цивілізованих, розвинених країнах) відбувається еволюція механізмів об'єктивної соціальної саморегуляції в бік їх більшої впорядкованості, меншого впливу невпорядкованих, стихійних регуляторів. Це відбувається за рахунок суттєвої оптимізації свідомої регулятивно-саморегулятивної діяльності різних суб'єктів процесу соціального буття, соціальної політики, які набувають дедалі більшого досвіду контролю за невпорядкованими чинниками об'єктивної соціальної саморегуляції. Як наслідок, процеси

об'єктивної саморегуляції соціального буття тісніше переплітаються зі свідомою регулятивною й саморегулятивною діяльністю з його освоєння, функціонування соціальних процесів стає більш упорядкованим, внутрішньо врегульованим, менш стихійним.

Цілеспрямований процес здійснення соціальної політики стає найефективнішим, коли її суб'єкти створюють умови для найповнішої взаємодії соціального (зовнішнього) регулювання соціального розвитку та свідомого (внутрішнього) саморегулювання особистістю власного соціального потенціалу. Справді наукове регулювання соціального розвитку має відбуватися на основі його зближення зі свідомою саморегулятивною діяльністю, створювати умови для найповнішої реалізації внутрішньо саморегульованих засад в освоєнні соціального простору. Всебічний розвиток свідомих саморегульованих засад у реалізації особистісного соціального потенціалу людини, зміщення в цьому процесі акцентів із зовнішнього регулювання на внутрішнє є важливими закономірностями розвитку соціального буття, соціальної сфери, демократизації соціуму.

Оптимізація цілеспрямованого процесу регулювання соціального розвитку в сучасних умовах має бути пов'язана насамперед із стимулюванням здатності особистості до саморегулювання в освоєнні соціального буття, внутрішньої ціннісної мотивації, значення якої у процесі реалізації соціального потенціалу людини дедалі зростатиме. Саморозвиток цінностей соціального буття методом мотивації означає передусім пробудження соціальної ініціативи, творчості кожного суб'єкта процесу саморегуляції як на рівні соціальної спільності, так і на рівні окремої індивідуальності.

Підвищення ефективності цілеспрямованого процесу регулювання соціального розвитку неможливе без використання резервів внутрішньої соціальної активності особистості, бо вона, визнаючи вибір способу реалізації соціального потенціалу, істотно детермінуючи вибірковість суб'єкта регулятивно-саморегулятивної діяльності, посилює чи гальмує досягнення ним власної мети. Саморегуляція індивідуальністю способів соціального самоздійснення шляхом ціннісної мотивації сприяє формуванню в неї самостійності, здатності до самооцінки, самоконтролю, сукупності якостей, що сприяють утвердженню внутрішнього механізму саморегулювання.

Переміщення центру ваги в соціальному розвитку на внутрішню ціннісну мотивацію, свідоме саморегулювання власного соціаль-

ного потенціалу роблять людину не пасивним, інертним об'єктом соціального буття, соціальної сфери, а повноправним, активним, зацікавленим його учасником.

Соціальна політика – це визначальний напрям внутрішньої політики держави. Соціальна політика є складовою загальної політики, втілена в соціальні програми та різноманітні заходи, спрямовані на задоволення потреб та інтересів людей і суспільства [3].

Соціальна політика, на думку В. Токарь та Г. Морозюк, – це діяльність держави та її інститутів, органів місцевого самоврядування, вітчизняних і зарубіжних підприємств, установ усіх форм власності, їх об'єднань і асоціацій, громадських і приватних фондів, громадських і релігійних організацій, громадян щодо розвитку й управління соціальною сферою, щодо збалансування розвитку суспільства, забезпечення стабільності державного правління, соціального захисту населення, створення сприятливих умов для існування індивідів і соціальних спільнот. Головною метою соціальної політики є подолання соціальної напруги, досягнення рівноваги, стабільності, цілісності, консолідації, злагоди й динамізму суспільства [4, с. 4].

Основними завданнями соціальної політики в Україні є:

- адресна підтримка соціально незахищених верств населення;
- пенсійна реформа;
- забезпечення випереджального зростання вартості робочої сили;
- орієнтація стратегії економічного зростання на створення нових робочих місць;
- прискорений розвиток житлового будівництва, забезпечення доступності житла для різних верств населення;
- поліпшення системи охорони здоров'я;
- активна демографічна політика;
- примноження інтелектуального потенціалу суспільства;
- створення рівних можливостей для молоді у здобутті якісної освіти.

Результативність та ефективність соціальної політики визначається оцінкою рівня життя населення. О. Іляш та С. Гринкевич вважають, що «рівень життя населення – це соціально-економічна категорія, яка характеризує можливості суспільства щодо забезпечення життя, діяльності та всебічного розвитку. Він виражається сукупністю суспільних відносин і умов, що характеризують життя, працю, побут та інтелектуально-культурний розвиток людей, їх свободу та правову захищеність.

Його підвищення (соціальний прогрес) має бути пріоритетним напрямом державної соціально-економічної стратегії, зокрема, спрямованої на реалізацію засад соціально орієнтованої ринкової економіки» [5, с. 8].

Категорія «рівень життя» багатогранна і вміщує широкий спектр соціально-економічних відносин щодо умов життєдіяльності особи, домогосподарства, соціальних груп та населення країни. Основними елементами рівня життя є рівень та структура споживання матеріальних благ (продуктів харчування та непродовольчих товарів); рівень споживання послуг установ побутового обслуговування, охорони здоров'я, освіти, культури, соціального забезпечення, фізкультури; рівень забезпеченості житлом.

Надзвичайно злободенною й складною є проблема істотного підвищення (можливо, на цілий порядок) вартості робочої сили – найбільшої цінності держави. Низька вартість нашої робочої сили є спадком колишньої адміністративної системи. Тому подальше поглиблення трансформаційних процесів та ринкових реформ має бути органічно пов'язане з кваліфікованим розв'язанням і цієї проблеми. Як засвідчує західний досвід, основою відродження Західної Європи та Японії у повоєнний та наступні періоди був саме випереджальний розвиток соціальної сфери, інвестиції у «живий капітал». Відповідно, зростали й реальні доходи населення. З огляду на це можна зазначити, що все те, чого Захід досяг за останні 35–40 років, базується саме на випереджальному зростанні вартості робочої сили та платоспроможного попиту населення.

Незважаючи на те, що заробітна плата в Україні постійно підвищується, її нинішній розмір знаходиться серед найменших у Європі. Порівняно з країнами ЄС вона менша в 5–14 разів. Ось лише один приклад: у 2012 році мінімальна заробітна плата у Польщі становила 364,5 дол. (40% від середньої) [4]. У нас, за даними Держкомстату, в січні 2013 року середня заробітна плата дорівнювала 2 297 грн. (288,9 дол.). Вузкість внутрішнього ринку України (а це є найслабшим місцем вітчизняної економіки) зумовлюється насамперед цією ситуацією. Зрозумілим є й інше: ми ніколи не виконаємо завдання пенсійної реформи, якщо таке знецінення робочої сили триватиме й далі.

Розглядаючи це питання, маємо враховувати й таке положення: помиляються ті, хто вважає, що міжнародні інвестиції спря-

мовуються туди, де існує дешева робоча сила. Це відповідає істині лише в разі масового індустріального виробництва. В останні 20–30 років чітко окреслилася інша тенденція, а саме капітал спрямовується в регіони, де є висококваліфікована робоча сила, продуктивність праці якої у декілька разів вища від малокваліфікованої. Невипадково майже 90% прямих іноземних інвестицій концентрується у країнах із розвинутою економікою. Згідно з однастайними оцінками фахівців ця тенденція в майбутньому поглиблюватиметься.

Важко переоцінити сказане з точки зору завдань вітчизняної економіки. Висока вартість робочої сили – це основний важіль стимулювання не лише платоспроможного попиту, купівельного потенціалу національного ринку, його інвестиційної привабливості, але й технологічного прогресу. Ми часто ставили собі запитання про те, чому адміністративна економіка відторгала винаходи й відкриття, що їх постачала наша науково-технічна думка. Причина зрозуміла: якщо вартість робочої сили низька, немає потреби в технічних новаціях у виробництві. Його обсяги можна збільшити екстенсивно, тобто шляхом залучення додаткової робочої сили. Лише 10% інноваційно-активних підприємств в Україні – це феномен, породжений зазначеною причиною. І жодними владними «заклинаннями» цю проблему розв'язати неможливо. Не могли цього зробити «ради», не зробимо й ми. Не розуміти цієї простої істини – добровільно приректи себе на поразку в головному – в науково-технічному прогресі нашого виробництва, в усіх його галузях, зокрема в сільському господарстві, де діють ті самі об'єктивні закони.

За умов збереження чинної ціни робочої сили наша інтеграція в Євросоюз позбавляється будь-якого сенсу: візиткою європейської цивілізації є висока вартість робочої сили. Згідно з даними "Steel Consult International" година праці західноєвропейського ливарника оцінювалася в 43 дол., американського та японського – у 40 дол., тоді як в Україні за аналогічну працю платили 2,5 дол.

Рівень життя населення переважно залежить від рівня доходів населення. Для прогнозування рівня життя населення та його державного регулювання використовують показники соціальних гарантій населенню. Основними з них є прожитковий мінімум та мінімальна заробітна плата. Варто зазначити, що вони виступають складовими соціальної політики, тому виявляється доцільним про-

стежити тенденції їх зміни у 2012 році. Згідно з Законом України «Про прожитковий мінімум» від 15 липня 1999 року № 966-XIV прожитковий мінімум – це вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості [6, с. 7].

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що соціальна політика є дієвим механізмом забезпечення і підтримки належних соціально-побутових умов життя населення і потребує постійного перегляду та удосконалення з метою забезпечення сталого розвитку держави.

Проведений аналіз формування і реалізації соціальної політики в Україні дає змогу дійти висновку, що мають місце системні деформації, серед яких слід відзначити:

- концептуальну неусвідомленість соціальної складової (державна політика поки що розділяється на окремі економічну і соціальну складові);

- відсутність системного підходу до формування державних соціальних гарантій, сучасного інструментарію вибору пріоритетів соціальної політики і механізмів її реалізації;

- повільне просування соціальних реформ (механічне збільшення ресурсного забезпечення соціальної сфери підмінило собою зміни, які мали відбутися в її реорганізації, технологіях забезпечення соціальних потреб, збільшенні соціальної віддачі ресурсів, що спрямовуються на розвиток соціальної сфери);

- уповільнення темпів зростання реальної заробітної плати через прискорення інфляційних тенденцій;

- значну диференціацію заробітної плати в регіональному вимірюванні та за видами економічної діяльності (жителі регіонів із найнижчою заробітною платою одержують в 2,2 рази менше жителів м. Києва);

- гальмування пенсійної реформи за погіршення фінансового стану діючої пенсійної системи;

- різке погіршення становища на ринку праці, тенденції активного вивільнення працівників і погіршення стану з оплатою праці працюючих;

- недосконалість нормативно-правового забезпечення у сфері соціального захисту, відсутність єдиної системи соціального права;

- надмірну кількість задекларованих соціальних пільг за фактичного недотримання

принципів їх цільового призначення, збільшення кількості пільг, розширення кола пільговиків, що не підкріплено можливостями бюджетного фінансування;

- нераціональність системи соціальних послуг, перевантаженість держави мережею бюджетних установ, які виконують різні функції в соціальній сфері;

- активне збільшення бюджетних видатків на соціальний захист та соціальне забезпечення; водночас недостатньо фінансуються програми охорони здоров'я, заходи щодо підтримки соціального захисту дітей, інформатизації освітніх установ, охорони праці тощо;

- зведення соціальної політики до переважання заходів компенсаційного характеру щодо окремих верств населення, різних регіонів, здійснення заходів на рівні грошово-компенсаційних механізмів;

- безадресність під час розподілу значної частини державних коштів, які спрямовуються на соціальний захист населення.

Висновки з цього дослідження. Нині важливими умовами оптимізації процесу організації у здійсненні соціальної політики є всебічна його демократизація, постійне поєднання зовнішнього (відносно людини), управлінського, регулятивного впливу з її внутрішньою самостійністю та активністю в реалізації соціального потенціалу, неприпустимість заорганізованості, що бюрократизує організацію. Особливого значення набуває організація діяльності суб'єктів соціальної політики, спрямована на створення об'єктивних і суб'єктивних умов для ефективної самореалізації особистістю цінностей соціального буття на основі самоорганізації.

Самоорганізація в реалізації соціального потенціалу особистості спрямована насамперед на розвиток її соціальної творчості, індивідуально-особистісної об'єктивної соціальності людини, активне залучення її до загального процесу самореалізації, самовдосконалення.

Використовуючи вказані вище матеріали, можна визначити пріоритетні напрями розвитку соціальної політики:

- удосконалення макроекономічних умов для матеріального самозабезпечення працюючих;

- органічне поєднання політики фінансової стабілізації та економічного зростання з соціальною політикою;

- забезпечення стабілізації рівня життя населення;

- досягнення відчутного поліпшення матеріального добробуту та умов життя людей;

- створення системи соціального страхування;

- забезпечення ефективної зайнятості, піднесення якості і конкурентоспроможності робочої сили;

- орієнтація на економічно активне населення, збереження й відтворення трудового потенціалу, утворення необхідної мотивації продуктивної праці, запобігання масовому безробіттю;

- забезпечення соціальної підтримки найуразливіших верств населення;

- створення адресної допомоги в грошовій та натуральній формах;

- посилення ролі мінімальної заробітної плати як соціального нормативу, що є гарантією захисту низькооплачуваних працівників;

- розвиток соціальної сфери;

- переорієнтація соціальної політики на сім'ю, забезпечення прав і соціальних гарантій, що надаються сім'ї;

- вплив на демографічну ситуацію в напрямі зростання народжуваності та зниження смертності населення, особливо дитячої, підвищення тривалості життя;

- поліпшення охорони здоров'я населення;

- проведення глибокої пенсійної реформи, що забезпечуватиме справедливу систему пенсійних виплат з урахуванням трудового вкладу особи;

- перехід від адміністративно-розподільчої пенсійної системи, до пенсійного страхування;

- персоніфікація обліку пенсійних страхових внесків у Пенсійний фонд України;

- розроблення державної стратегії формування середнього класу, механізму дотримання пропорції співвідношення між рівнями доходів різних верств населення;

- введення схем пільгового оподаткування, зменшення непрямих податків, створення робочих місць для безробітних тощо;

- кредитування самозайнятості;

- стимулювання створення тимчасових та сезонних робочих місць;

- наближення національного законодавства до міжнародних стандартів.

Реалізація перерахованих заходів дасть змогу Україні наблизитися до Європейського співтовариства та стати цивілізованою державою, яка турбується про життя своїх громадян. Важливе призначення соціальної політики полягає в тому, щоб створювати і підтримувати позитивний соціальний клімат у суспільстві.

Останній параметр має інтегральний характер і дає змогу говорити про якісний стан суспільних відносин, психологічної атмосфери в соціальних спільнотах і суспільстві загалом.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Людський розвиток в Україні: 2014 рік (колектив авторів) : щорічна науково-аналітична доповідь / за ред. Е. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2012. – 172 с.
2. Макарова О. Державні соціальні програми: теорія, методика, розробки та оцінки : автореф. дис. ... докт. екон. наук. : спец. 08.09.01 «Демографія, економіка праці та соціальна політика» / О. Макарова ; ІДСД НАН України. – К., 2004. – 36 с.
3. Державне регулювання економіки (2015 рік) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://readbookz.com/book/110/2591.html>.
4. Пропозиції до Програми економічних реформ від 20 квітня 2014 року / [В. Токар, Г. Морозюк, М. Павлюк, В. Андрусь] [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.carpathia.gov.ua.
5. Іляш О. Економіка праці та соціально-трудова відносина / О. Іляш, С. Гринкевич. – К. : Знання, 2015. – 476 с.
6. Про прожитковий мінімум : Закон України від 25 вересня 2010 року № 966-ХІV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/laws/show/966-14.